

KVANTITATIIVNE VAADE UUE TESTAMENDI 1630.–1730. AASTATE TÕLGETELE

ANNIKA VIHT, AHTI LOHK¹

Annotatsioon. Artiklis kõrvutatakse kõiki Luuka evangeeliumi tõlkeid alates 1630. aastate perikoobiraamatutest kuni esmapiiblini. Samade piiblisalmide sõnastuse võrdlus aitas täpsustada, kuivõrd murrangulised olid võrreldes varasema traditsiooniga Wastne Testament ja Johann Hornungi tõlge. Hornung võttis oma tõlkes paljuskü eesküju Wastsest Testamendist ja tegi lisaks hulga iseseisvaid uuendusi. Lõunaeeesti kirjakeel võttis Forseliuse-Hornungi kirjaviisi üle alates 1691. aasta perikoobiraamatust. Põhjaeeesti kirjakeeles jätkasid senist traditsiooni 1693. ja 1700. aasta perikoobiraamatud, viimane vähem. Põhjaeeesti keelt redigeeriti pidevalt ka enne ja pärast reformi, näiteks osa muudatusi tehti alles täispiiblis. Erinevalt põhjaeeesti tõlgetest, mis on vaadeldavad sama teksti järjestikuste redaktsioonidena, olid kolm esimest lõunaeeesti tõlget väga erinevad.

Võtmesõnad: eesti kirjakeele ajalugu, piiblitõlge, kvantitatiivne analüüs, keeleuuendus

1. Sissejuhatus

Luterlik arusaam, et jumalasõna tuleb igaühele teha kättesaadavaks tema emakeeles, oli 17. sajandil siinse keele-elu liikumapanevaks jõuks (Lepajõe 2013: 91). Tähtsaim siht oli tõlkida terve Piibel. Sõjad, näljahädad, katkuepideemiad ja erimeelsused aeglustasid tõlketööd niivõrd, et selleni jõuti alles 1739. aastal. Enne valmis hulk osalisi tõlkeid. Siinses artiklis võrdleme järgmisi tõlkeversioone esimestest mahukamatest tõlkekatkenditest kuni esimese tervikpiiblini (vt tabel 1).

¹ Uurimuse valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PRG34) ja Euroopa Liit regionaalarengu fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus). Sama teema põhjalikum käsitlus on kavas avaldada Eesti Keele Instituudis koostatava eesti ajaloolise piiblitõlke sõnastiku lisana.

Tabel 1. 1630.–1730. aastate Luuka evangeeliumi tõlkeversioonid

Lühend	Keel	Tõlkeversioon
R	eeL	Joachim Rossihniuse perikoobiraamat, 1632
S-PE	eeP	Heinrich Stahli perikoobiraamat, 1638
S-LS	eeP	Heinrich Stahli jutluseraamat, 1641, 1649
Gu	eeL	Johannes Gutsblaffi Uue Testamendi tõlge (?1647–?57), mis on säilinud Heinrich Gösekeni kirjutatult
PE1654	eeP	Heinrich Stahli perikoobiraamatu 2. trükk, 1654
PE1673	eeP	Heinrich Stahli perikoobiraamatu 3. trükk, 1673
Gmust	eeP	Heinrich Göseken vanema Uue Testamendi käsikirja algne kuju, ?1656/1657–?1680
Gpuht	eeP	Heinrich Göseken vanema Uue Testamendi käsikirja lõplik kuju, ?1656/1657–?1680
B	eeP	Joachim Balecke Luuka evangeeliumi tõlge, 1684
Pmust	eeP	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud Uue Testamendi tõlkekäsikirjade algversioon, 1680–87
WT	eeL	Wastne Testament, 1686
Ppuht	eeP	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud Uue Testamendi tõlkekäsikirjade lõppversioon, 1687
M	eeP	Müncheni käsikiri, Johann Hornungi 1687.–1688. a tõlke ümberkirjutus, 1694
LE1691	eeL	Andreas ja Adrian Virginiuse perikoobiraamat, 1691
PE1693	eeP	Stahl i perikoobiraamatu 4. trükk, 1693
PE1695	eeP	Johann Hornungi, Adrian Virginiuse, Reiner Brocmann jun., Johann Daniel v. Bertholdi ja Magnus de Moulini perikoobi- raamat, 1695
PE1700	eeP	Eberhard Gutsleff vanema perikoobiraamat, 1700
Tartu	eeP	Tartu käsikiri, 1703–1704
Stock	eeP	Stockholmi käsikiri, 1705
UT1715	eeP	Uus Testament, 1715
PE1721	eeP	Anton Thor Helle, Heinrich Gutsleffi, Heinrich Christoph Wrede, Johann Middendorfi ja Hermann Johann Heitzigi perikoobiraamat, 1721
LE1726	eeL	Virginiuste perikoobiraamatu 3. trükk, 1726
PE1727	eeP	Thor Helle jt perikoobiraamatu 2. trükk, 1727

WT1727	eeL	Wastse Testamendi 2. trükk, 1727
UT1729	eeP	Uue Testamendi 2. trükk, 1729
PE1729	eeP	Thor Helle jt perikoobiraamatu 3. trükk, 1729
LE1732	eeL	Virginiuste perikoobiraamatu 4. trükk, 1732
PE1735	eeP	Thor Helle jt perikoobiraamatu 4. trükk, 1735
PE1738	eeP	Thor Helle jt perikoobiraamatu 5. trükk, 1738
P1739	eeP	tervikpiibel, 1739

Siinne käsitus algab seega 1630. aastatest, kust on säilinud esimesed pike-mad piiblitekstid perikoobiraamatutes. Perikoobid olid jumalateenistusel ettelõetavad piiblikatkendid peamiselt Uue Testamendi evangeeliumidest ja epistlitest. Perikoobiraamatuid redigeeriti ning anti välja mitmes trükis. Varakult asuti tõlkima eesti keelde ka muid pühakirja osi eesmärgiga teha talupoegadele kättesaadavaks kõigepealt terve Uus Testament ja seejärel kogu Piibel. Nende tõlgete saamislugu ja omavahelisi suhteid on palju käsitletud (nt Reila 2007; Ross 2007, 2008, 2012; Tafenau 2007, 2010, 2011; Lohk, Ross 2019). Põhjaeesti piiblitõlketraditsioonis on täheldatud tuntavat muutust alates Johann Hornungi 1687.–1688. aastal kirja pandud versioonist, mis on säilinud Johann Hartmann Creidiuse käega 1694. aastal kirjutatud koopiana, mida nimetatakse säilitamiskoha järgi Müncheni käsikirjaks (Reila 2007: 556–557; Tafenau 2011: 20).

Et iseloomustada 1630.–1730. aastate Uue Testamendi tõlgete lähedust ka arvuliselt, oleme otsinud neist välja samade piiblisalmide tõlked ning neid üksikasjalikult võrrelnud. Tõlgetest on registreeritud ortograafilised, foneetilised, morfoloogilised, morfosüntaktilised ja leksikaalsed erinevused ning iseloomustatud tekstide lähedust nii neis kategooriates eraldi kui ka kokkuvõtlikult.

Analüüsimeks sama koha sõnastust võimalikult paljudes tõlgetes, oleme vaadelnud perikoope seetõttu, et need tõlgiti eesti keelde ülejäänud pühakirjast märksa varem. Vaatluse all on need 62 Luuka evangeeliumi salmi, mis esinesid kõigis valimisse võetud tõlkeversioonides: Lk 6:42, 18:14, 8:4–15 (tähendamissõna külvajast), 14:16–24 (tähendamissõna suurest pidusöögist), 15:1–10 (tähendamissõnad lambast ja kadunud rahast), 16:19–31 (tähendamissõna rikkast mehest ja vaesest Laatsarusest), 18:31–43 (Jeesus kuulutab ette oma surma ja ülestõusmist ning tervendab pimedat), seega igast tõlkeversioonist 1500–1700 sõnet. Tuleb mõnda, et

1) perikoopide analüüsil saadud tulemused ei pruugi kehtida kogu teksti kohta, sest perikoopide keel võis säilida pisut konservatiivsemana kui hiljem tõlgitud piibliosad; 2) väikesest korpusest ei tule haruldasemad keelejooned välja; 3) väikesesse korpusse võib olla sattunud keelendi erandlikke kasutusjuhte. Mõningase pildi kõnealuste tekstide keele kohta peaks selline analüüs ometigi andma, muu hulgas tooma hästi esile just kõige sagedasemad ja iseloomulikumad keelejooned.

Kuna Piiblit on palju tõlgitud, pakub see suurepärasest võimalust koostada paralleelkorpusi, ning seda ongi tehtud, enamasti kõrvutades tekste eri keeltest (Bouma jt 2020: 5232–5233). Samas keeles piiblitõlgetest koosnev paralleelkorpus on suurepärase tööriist keeleajaloo uurijatele, sest tõlked ulatuvad paljude keelte puhul kaugesse minevikku ning võimaldavad jälgida sama tähenduse väljendamist eri perioodidel, jättes kõrvale teksti tüübist ja sisust tulenevad erinevused (Kaiser 2005). Selline andmebaas on ka Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajalooline konkordants, mis hõlmab olulisemaid tõlkeid alates Mülleri jutlustes sisalduvatest piiblitstataatidest kuni 18. sajandi lõpuni. Konkordantsi alusel on valminud uurimusi ja allikapublikatsioone (nt Tõlked 2007, Leivo jt 2013).

Siinses artiklis kirjeldame kõigepealt, milliseid peamisi keelelisi erinevusi täheldasime Luuka evangeeliumi minikorpuse tekste salmsalmilt ja sõnakaupa analüüsides. Seejärel anname ülevaate katsest tõlgete lähedusastet arvuliselt iseloomustada.

2. Tõlgete erinevused

Selles alaosas kirjeldame tõlgete erinevusi kategooriate kaupa: varieerumist kirja- ja häälduses, vormimoodustuses, vormikasutuses ja sõnavalikus. Tuleb mõnda, et kohati on selline lahterdamine küsitav. Näiteks sõnalõpulise *k, p, t* asendamise *g, b, d*-ga oleme liigitanud häälduslikuks erinevuseks, kuigi on ka võimalik, et sulghäälikud olid juba perioodi alguses nõrgenenud ning esimestes tekstides rakendati lihtsalt konservatiivset märkimisviisi. Samamoodi jäi ortograafia ja häälduse piirimaile *e ~ ä* varieerumine, mille korral arvestasime ortograafiliste erinevuste hulka sõnad, kus *e* esines üldjuhul ainult nendes tekstides, kus puudus *ä*-tähe märk ja pika *e* *ä*-lisele hääldusele viidati tähe kombinatsiooniga *eh*, nt vormis *pehle*, hiljem *pähle* ja *päle*. Üksikud raskesti klassifitseeritavad juhtumid aga ei tohiks siiski üldpilti ülearu palju mõjutada.

2.1. Foneetilised erinevused

Põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele erinevused. Osa hääldusjooni oli omane vaid emmas-kummas kirjakeeles tekstidele. Lõunaeeesti afrikaadiga sõna-des oli põhjaeeesti tekstides kasutusel *s* või seda sisaldav konsonantühend (WT *pattatze*, M *pattuse*; WT *ütz*, M *üks*). Põhjaeeesti *ks*-lised sõnad olid lõunaeeesti kirjakeeles kasutusel *s*-iga (WT *üttesä*, M *ühheksa*; WT *usse*, M *ukse*).

Isikuliste asesõnade *mina* ja *sina* omastava ja osastava vorm olid lõunaeeesti tekstides *i*-lised, Stahli teostes *ü*-lised, hilisemates põhjaeeesti tekstides varieerus *ü* ~ *i*, kuni Müncheni käsikirjast alates jäi ainult *i*.

Põhjaeeesti tekstides kasutati sõna lõpphäälikuna *o*-d (nt S *wallo*), kinnises järgsilbis *u*-d (S *rõhmustut*) ja lahtises järgsilbis varieerus *u* ~ *o* (nt S *lihckpajatusse*, *errakaddunut*, *leibarasokessese*, *kirjotut*). Sõna lõppes põhjaeeesti tekstides *u*-ga üksikjuhtudel, nt UT1715 *usso* ~ *ussu*. Lõunaeeesti tekstides esines ka sõna lõpus *o* kõrval märksa enam *u*-d, nt WTs *u*-ga *ussu*, *himmu*, *mannu*, *sündinu*.

Lõuna- ja põhjaeeesti tekstides kasutati sõna-des *seisma*, *nurisema*, *vahel*, *täis*, *nende* ja *päev* erineva häälikkoostisega sõnakujusid: lõunaeeesti *sais*-, *nürri*-, *wayel* ~ *wahiel* ~ *waijel*, *teus* ~ *teuws* ~ *teüs* ~ *täüs*, *neine* ~ *neihnde* ~ *neide*, *peiw* ~ *päiw*; põhjaeeesti *seis*-, *murri*- ~ *nurri*- ~ *nurrise*-, *wahhel*, *töis* ~ *tois* ~ *täis*, *nende*, *pehw* ~ *pähw* ~ *pääw*.

Osa muutusi toimus ainult põhjaeeesti keeles. Alates PE1695st võeti seal sõnakujude *naine*, *vaine*, *taivas*, *poig*, *aid* ja *vaivama* asemel kasutusele madaldunud järelkomponendiga kujud *naene*, *vaene*, *taevas*, *poeg*, *aed* ja *vaevama*, alates PE1727st toodi pika *ä*-ga sõnakujude (v.a *pääv*) asemele diftongilised *heäl*, *peäle*, *teäda*, *hea* ja *seält*. Stockholmi käsikirjast saadik tuli *englide* asemele *inglide*. Asesõna 'mis' nimetav oli esimestes tekstides *e*-line (*mea* ~ *mes* ~ *me*). *i*-line kuju *mis* sagenes põhjaeeesti keeles tasapisi ja sai valdavaks alates Müncheni käsikirjast, samas kui lõunaeeesti kirjakeel jäi lõpuni *e*-lise kuju juurde.

Ainult põhjaeeesti keeles nõrgenes sõnalõpuline *-t d*-ks: Müncheni käsikirjast saadik jäid käibele parandused *jüngrit* > *jüngrid*, *ostnut* > *ostnud*, *kuhlewat* ~ *kuhlwat* > *kuulvad*, *tahat* ~ *tahhat* > *tahhad* (v.a PE1693 ja PE1700), WT aga jättis sõnalõpulise *t* ainsuse teises pöördes püsima (*tahat*) ning moodustas ülejäänud vormid niikuinii lõunaeeestipäraselt ilma lõpusulghäälikuta (*jüngre*, *ostnu*, *kuhlwa*). Sarnaselt nõrgenes alates

Müncheni käsikirjast (v.a PE1693 ja PE1700) ainsuse kolmanda pöörde tunnuse kuju *-p b*-ks: *tullep* > *tulleb*, *kuzup* ~ *kutzup* > *kutsub*, *wottap* > *wottab*. Enne Müncheni käsikirja oli kolmanda pöörde lõpp olnud *b*-line ka Göseken vanema tõlkes, kuid Gösekeni tõlke edasiarendajad seda muutust üle ei võtnud. Lõunaeeesti traditsioonis oli lõpp *-b* kasutusel kuni WTni, LE1691s vahetati see aga *-p* vastu: *löwwäb* > *löwwäp*, *kastab* > *kastap*.

Ühised muutused. Sõnaalguline *h* jäeti sõnas *uulits* ära alates WTst ja Müncheni käsikirjast.

k asendati mõnes sõnas *g*-ga põhjaeeesti kirjakeeles alates Müncheni käsikirjast (*poick* ~ *poik* ~ *poigk* > *poig*, *öigke* ~ *oigke* > *öige*, *tulcket* > *tulge*, *kuhlke* ~ *kuhlket* > *kuhlge*) ja lõunaeeesti kirjakeeles alates Wastsest Testamendist (*poick* > *poig*, *eucke* ~ *oigke* > *öige*, *tulcket* > *tulge*, *kuhlke* ~ *kuhlket* > *kuhlge*).

Muud erinevused. Tõlketi varieerus vokaalharmooniale viitava *ä* märkimine (nt M *ennamb*, WT *ennämb*; WT *ütleva*, LE1691 *ütlemä*), vokaalivaheldus *ä* ~ *e* (nt UT1715 *lämmatasid*, PE1721 *lemmatasid*; M *lähhäwad*, Stock *lähhewad*; WT *tennä*, LE1691 *tännä*) ja mitmesugused muud vaheldused: *ö* ~ *o* (nt PE1695 *körwi*, M *korwi*), *ö* ~ *e* (nt PE1673 *töine*, P *toine*, M *teine*; PE1673 *löijap*, P *loiijap*, M *leiab*), *e* ~ *i* (nt P *imminut*, M *immenud*; P1721 *ninda*, PE1727 *nenda*; WT *essandalle*, M *issandalle*), *i* ~ *ü* (nt M *kissendas* ~ *küssendas*, *rüppe* ~ *rippes*), *f* ~ *v* ~ *hv* (nt PE1654 *efferdasit*, PE1673 *ewwerdasit*, M *ähwerdassid*; PE1673 *prophet*, M *prowet*, UT1715 *prohwet*).

2.2. Ortograafilised erinevused

Ühised muutused. Mõlema kirjakeele (tähe)ortograafia oli kuni uuenduseeni sarnane, v.a *ä*-grafeemi esinemise poolest. Põhjaeeesti kirjakeeles võeti uuenduslik ortograafia kasutusele alates Müncheni käsikirjast, lõunaeeesti kirjakeeles alates 1691. aasta perikoobiraamatust.

Müncheni käsikirja eelsetes põhjaeeesti tõlgetes kasutati võõrtähti *c*, *x*, *z*, tähekombinatsioonid *gk* ja *dt* ning vokaalipikendusmärke *h*, puudus omaette tähemärk *ä*-hääliku tähistamiseks ning Taaveti nimi kirjutati *D*-ga (*Jericho*, *üx*, *Lazarus*, *agkas*, *nühdt*, *röhmustut*, *lehp* ~ *lehb* ~ *lehep* 'läheb', *Davida*). Müncheni käsikirjas jäeti kõik need jooned kõrvale (*Jeriko*, *üks*, *Laatsarus*, *agga*, *nüüd*, *römustadakse*, *lähhäwad*, *Tawida*).

Müncheni käsikirja eelsete põhjaeesti tõlgete vahel esines ka väikesi erinevusi, nt kasutati Pilistvere mustandis *ä*-d, seda küll üksnes kolmes tekstisõnas (vrd Müncheni käsikirjas 113 tekstisõnas). PE1673s ja Balecke käsikirjas loobuti *c*-st *k*-hääliku märkimisel (*poik*, *uskwat*, *sekka*, vrd S PE1654 G *poick*, *usckwat*, *secka*) ja säilitati see üksnes *h* kõrval (*öchto-söhmenaja*, *echk*, *Jericho*). Kõige erinevamalt kasutati tähe kombinatsiooni *gk*. Stahli tekstides ning tema perikoobiraamatu teises ja kolmandas trükis märgiti sellega lühikeste vokaalide vahelist sulghäälikut (*agkas*, *ligki*, *tegekema*, *negkija*) ja lihtsalt *gg*-d ei kasutatudki. Seevastu PE1654s ning Gösekeni, Balecke ja Pilistvere käsikirjas olid kasutusel nii *gg* kui ka *gk*. Gösekeni grammatika järgi märkis *gg* pehmelt hääldatavaid sõnu (*haggan*), *gk*-listes (*haigke*) seevastu „tuleb *k* samuti alati välja hääldada“ (Kingisepp jt 2010: 125).

Müncheni käsikirjas tehtud muudatused olid varasema traditsiooniga võrreldes väga suured, mistõttu ei võetud neid üksmeelselt omaks. Hornungi osalusel välja antud perikoobiraamat PE1695 kasutas uuendatud ortograafiat, perikoobiraamatud PE1693 ja PE1700 aga jätkasid suuresti varasemas kirjaviiis. Mõlemas perikoobiraamatus kasutati endiselt võõrtähti, *c*-d küll vaid vähestes sõnades (nt *echk*). *gk*-st loobusid mõlemad (PE1693sse oli jäänud sisse vaid üks kord *negkija*), *dt*-d kasutas neist kahest üksnes PE1693. Ka Taaveti nime kirjutamisel järgis PE1693 vaneamat, PE1700 uuemat kirjutusviisi.

Kõige erinevamalt suhtusid PE1693 ja PE1700 *h*-sse pikendusmärgina. Senises traditsioonis oli kasutatud vokaali pikkust näitavat *h*-d (*sahma*, *kuhlewat*, *ühheskoks*, *röhmo*, *kihtis*). *E*-tähelistes sõnades pandi tähe kombinatsiooniga *eh* kirja pikk *ä*-häälik (*heh*, *jehn*, *sehl*) ja tähe kombinatsiooniga *ee* pikk *e*-häälik (*mees*, *seemne*, *weel*). PE1693s kasutati vahel mist kirjaviiisi²: ühtlustati *h* kirjutust, kriipsutades selle vokaalipikendusmärgina läbi (*suhr Wahhe*, *Tullekihre sehs*, *saht pihnatut*) ja märkides *ä*-häälikut

² Vahelmine ehk meediumkirjaviis oli kompromiss senise ja uuendusliku ortograafia vahel (Laanekask 2004: 28). Piiblikonverentsidel oli arutatud Bengt Gottfried Forseliuse uuendusetepanekuid, mis võeti Liivimaa konsistooriumi väljaannetes ja Hornungi tõlkes kohe kasutusele, Eestimaa konsistooriumi väljaannetes seevastu arvestati uuendusetepanekuid esialgu vaid osaliselt: võeti kasutusele *ä*-täht ning loobuti tähe kombinatsioonidest *gk*, *ck* ja *ff*. Sellele, et vokaalipikendusmärgi *h* pole tarvis hääldada, viidati selle läbikriipsutamisega. Vahelmise kirjaviisi põhimõtted allkirjastasid Eestimaa konsistooriumi liikmed 24. veebruaril 1688 ning seda kasutavaid raamatuid trükiti kümme aastat (1689–1697). (Põldvee 2010: 346–347)

eelmises trükis puudunud *ä*-tähega (*pähle, sählt, pähwal, jähma*). PE1700s kasutati *h*-pikendusmärgi vaid kinnises silbis, lahtise silbi pikki vokaale sellega ei märgitud, vrd nt *kuhlwat* ja *ei kule, röhm* ja *römo, sah* ja *sako, sõhp* ja *sömenaja, suhr* ja *sureste, tede päle* ja *pae-pähhlset, te-ähtset* ja *te äre, kihtsit* ja *kitis, mahd* ja *ma*.

Lõunaeeesti kirjakeeles kasutati algusest peale *ä*-hääliku märkimiseks *ä*-tähte. Vokaalipikendusmärk *h* ning võõrtähed *c* ja *z* olid kasutusel Rossihniusel, Gutslaffil ja Wastses Testamendis ning neist loobuti alates 1691. aasta perikoobiraamatust (*pähle* > *päle, maitzma* > *maitsma, tachtwa* > *tahtwa*). Üksikuis sõnades jäeti *z* siiski alles (*lätz, kutz* 'kutsus'). Asendus *Davida* > *Tawida* tehti juba WTs. Varasele põhjaeeesti traditsioonile iseloomulikke tähekombinatsioone *gk* ja *dt* leidis ainult Gutslaffi tõlkes.

2.3. Morfoloogilised erinevused

Põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele erinevused. Paljud tõlgete morfoloogilistest erinevustest tulenesid murdelisest taustast. Oli vorme, mis olid ühes kirjakeeles kõikjal ühesugused, teises teistsugused. Seesütleva käände vorm oli lõunaeeestis *n*-, põhjaeeestis *s*-tunnuseline (vrd nt WT1727 *üsjän*, PE1727 *rüppes*), saava käände vorm lõunaeeestis *s*- ja põhjaeeestis *ks*-tunnuseline (vrd nt R *önsas*, S *önsax*). Tingiva kõneviisi vormid olid samuti lõunaeeestis *s*- ja põhjaeeestis *ks*-tunnuselised (vrd nt R *üllestouses*, S *üllestousex*). Ainsuse esimene pööre moodustati lõunaeeestis tunnusetaga ning põhjaeeestis isikutunnusega *n* (lõunaeeesti *üt*le, põhjaeeesti *üt*len). Sõna *olema* ainsuse kolmanda pöörde vorm oli lõunaeeesti kirjakeeles *om*, põhjaeeesti kirjakeeles *on*. Lõunaeeesti tõlgetes kasutati algusest saadik konnegatiiviga eitusvormi (*ei ussu, ei kühle, ei jätta*), mis põhjaeeesti traditsioonis tuli käibele alates Pilistvere käsikirjast (*ep sah nemmat kahs uskma*) või Müncheni käsikirjast (*ei kanna täit wilja*), vaid PE1693s jäädgi veel vanade vormide *mitte uskwat, ep kuhlwat, mitte jettap* juurde. Komparatiivvormide *ennamb* ja *öigemb* asemele tulid alates PE1721st *ennam* ja *öigem*, lõunaeeesti traditsioonis püsis nimetava *mb* kogu perioodi.

Osa lõunaeeestilisi jooni avaldus ainult WTs ja sellel põhinevates järgmistes lõunaeeesti tõlgetes, samas kui Rossihnius ja Gutslaff kasutasid põhjaeeesti kirjakeelele omaseid vorme. WTga loodud traditsioonis võeti mineviku kesksõna vormis kasutusele *nud*- ja *tud*-formatiivi asemel *nu*- ja *tu*-formatiiv (*olle löidnu, olle ostnu, om antu, om kirjotetu*), mitmuse

kolmanda pöörde vormis *vad*-formatiivi asemel *va*-formatiiv (*panewa*, *uskwa*, *tagganewa*) ning mitmuse nimetava vormis *d*-tunnuselise asemel tunnusetu vorm (*nemmä* 'nemad', *jüngre* 'jüngrid', *wariseeri*). Lihtminevikus kasutati alates WTst järjekindlalt lõunaeeetilikke vorme, nt *küsse* 'küsis', *üttel*, *töst*, *külw*, *kuuld*, *iste*, *ehhit* 'ehtis', *lähät* 'lähetas', *teggi*, *kuiwi*, *lätz*, *nürrisiwa* 'nurisesid', *küssewä* 'küsisid', seevastu Guts-laffil ja Rossihniusel domineerisid põhjaeeatilised vormid (Gu R *töstis*, *ähitis*, *nürrisit* 'nurisesid') mõningate lõunaeeetiliste kõrval (Gu *külwi*, *kuhli*; R *wött* 'võttis'). Põhjaeeesti kirjakeeles eelistati *is*- ja *s*-tunnuselist lihtminevikku (nt *ütliis*, *wottis* ~ *wöttis*, *töstis*; *läks*, *külwas*). Veel võeti kasutusele *i*-tunnusega *teggi* (Ppuht *teggis* > *teggi*) ja tunnusetu *üttel* (M *ütliis* > *üttel*), mis küll asendati UT1715s taas kujuga *ütliis*, mille asemele tuli PE1721s omakorda *ütles*. Nii Rossihniuse kui ka Stahli perikoobiraamatutes ja Müncheni käsikirjas esinesid paralleelvormid *küssis* ~ *küssi*.

Ühine muutus. Algul kasutati käskiva kõneviisi mitmuse teises pöördes *get*-formatiivi, mis lõunaeeesti traditsioonis alates Wastsest Testamendist ja põhjaeeesti traditsioonis alates Müncheni käsikirjast vahetati *ge*-formatiivi vastu, ainult konservatiivses PE1693s kasutati veel vana vormi, vrd R S Gu PE1654 G P *tulcket*, PE1673 B PE1693 *tulket*, alates WTst ja Mst *tulge*, erandina PE1700 *tulke*.

Muud erinevused. Tõlgetes esines veel mitut sorti varieerumist. Varieeruda võisid tüve aste (vrd Stock (ühe) *pöllo*, UT1715 (ühe) *pöldu*), tüve lõpphäälikud (vrd Ppuht *kolmandel*, PE1721 *kolmandal*, PE1727 *kolmandamal*; PE1700 *öigedade*, UT1715 *öigede*; PE1721 *naabrid*, PE1727 *naabred*), sh konsonant- või vokaaltüvelisus (vrd PE1673 *lakkisit*, UT1715 *lakkusid*; PE1673 *töttasit*, UT1715 *tötsid*) ja lühikese mitmuse osastava lõppvokaal (vrd nt UT1715 *härge*, PE1721 *härgi*), formatiivi kuju (vrd S-PE *lihckpajatussede*, PE1654 *lihckpajatuste*; PE1721 *paisid*, PE1727 *paisisid*; P *külwas*, M *külwis*), tuletusliite *-ta* olemasolu ja kuju (vrd WT *kirjote*-, M *kirjo*-; PE1673 *üllenda*-, PE1693 *üllen*-, PE1695 *üllende*-) ning *ke*-liite olemasolu (vrd PE1738 *ka koerad*, P1739 *koeradke*).

2.4. Morfosüntaktilised erinevused

Põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele erinevused. Müncheni käsikirja eelsed põhjaeeesti autorid ja kohati ka Rossihnius vormistasid sihitise teistest tõlgetest sagedamini pigem tänapäeva täissihitisele vastavalt, sh märkides lõpetamata tegevust (vrd S *negki Abraham*, Gu *neggi Abrahammit*).

Ühtlasi eelistasid kõik lõunaeeesti tõlgete autorid peale Rossihniuse vormistada sihitist teistest tõlgetest sagedamini pigem tänapäeva osasihitisele vastavalt, märkides sellega ka teostunud tegevust ja tervikut, vrd nt põhjaeeesti S *minna ollen omma Lamba löidnut*, M *minna ollen omma Lamba leidnud* ja lõunaeeesti Gu *m. olle omma lambast leuwdnut*, WT *minna olle löidnu omma Lammast*. Vähemal määral märgiti osastavas käändes sihitisega teostunud tegevust ja tervikut ka kõigis põhjaeeesti tõlgetes alates PE1654st (nt P1739 *kissu essite sedda palki ommast silmast välja*, PE1654 *lemmatasit sedda erra*, UT1715 *wottis neid kaksteist-kümmend ennese jure*).

Omajat väljendati Müncheni käsikirja eelsetes põhjaeeesti tõlgetes ning PE1693s ja PE1700s nii alal- kui ka alaleütleva käändega (nt S *kel sadda Lambat ommat; neile ep olle mitte juhrickat*), samuti vastuvõtjat (S-PE *Teile on andtut tehda se salla assi sest Jummala rikkussest / neil töisel agkas lihckpajatussede siddes*). Lõunaeeesti tõlgetes ja alates Müncheni käsikirjast ka põhjaeeesti tõlgetes asuti aga omajat väljendama ainult alaleütleva käändega (nt M *kel sadda Lammast on; neil ei olle mitte Juurt*) ning vastuvõtjat ainult alaleütlevaga (nt M *Teile ommad Jummala Rikkusse Salla-Asjad täda annetud, agga muile Moisto Sannul*).

Elatiivset järeldäiendit leidis enamikus põhjaeeesti allikates kuni Pilistvere käsikirjani (nt Gmust *sel ajal sest kiusatussest*), lõunaeeesti allikatest vaid Rossihniusel.

Lõpetatust väljendav konstruktsioon /saama + nud-kesksõna/ esines Müncheni käsikirjast saadik ja ainult põhjaeeesti tekstides (vrd P *loidnut on*, WT *om löidnu*, M *saab leidnud*).

Saama-tulevik asendati alates Müncheni käsikirjast *pidama*-tarindi või olevikuvormiga, lõunaeeesti kirjakeeles jäi see püsima.

Ühised muutused. Nii põhja- kui ka lõunaeeesti keeles kasutati algul rohkesti kaassõnaühendeid, millest paljud asendati mõlemas kirjakeeles keelereformi käigus käändevormidega, vrd nt R Gu *taiwa sissen*, WT

taiwan, S *taiwa sees*, Ppuht *taiwas*; R S Gu *temma wasto*, WT *telle*, M *temmale*.

Ka komitatiivivorm tuli varasema kaassõnaühendi asemele just nimelt Wastses Testamendis ja Müncheni käsikirjas. Esialgu kasutati kaassõna üksnes pikal kujul *kaan* (lõunaeesti) või *kaas* (põhjaeesti). Sajandi keskpaiku hakati kaassõna kõrval kasutama kliitikuks lühenenud kuju *ka*, seejärel jäi alates PE1673st kasutusele üksnes *ka*, mille asemele tuli keelereformi ajal käändelõpp *-ga*. Konservatiivsed väljaanded PE1693 ja PE1700 jäid endise variandi juurde, nt R *rõhmu kahn*, S *rõhmo kahs*, Gu PE1673 *rõhmo kah*, PE1654 G *rõhmo kaas*, B P *rõhmo ka*, WT *rõhmuga*, M, LE1691 ja järgnev traditsioon *rõmoga*, PE1693 *rõhmo ka*, PE1700 *rõmo ka*.

Esimestes tõlgetes kasutati tänapäevasest rohkem *saama*-passiivi (nt S *nühdt agkas sahp temma rõhmustut*, *temma sahp pilcktut sahma*), mis asendati impersonaalliga tavaliselt alates WTst (*nühd rõhmustetas temmä*) või Müncheni käsikirjast (*tedda peab naretama*).

Des-vormi leidis lõunaeesti tõlgetes alates Wastsest Testamendist (*kuhlden ei moista*) ning põhjaeesti tõlgetes alates Pilstvere puhtandist (Ppuht *kuhldes ei moistwat*, vrd varasema finitiivvormiga S *mitte moistwat* / *echk nemmat sedda kül kuhlewat*).

Muud erinevused. WTs kasutati *saama*-passiivi translatiivivormi sisaldaval kujul /*saama* + *tus*-vorm/, vrd nt R *sahb oppeltut sahma*, S *sahp pilcktut sahma*, WT *sahb sahma williteldus*.

Mõnes tarindis varieerus infinitiivi valik (nt Pmust *pean minna*, Ppuht *pean minnema*; M *lähhän katsma*, PE1693 *lähn wallatada*; PE1721 *Kel Körwad on kuulma*, PE1727 *kel körwad on kuulda*).

Oma ei ühildunud põhisõnaga osas 17. sajandi viimase veerandi põhjaeesti tõlgetes, ülejäänud tekstides esines nii põhisõnaga ühilduvaid kui ka ühildumata kasutusjuhte (vrd PE1654 *ütlis sedda ommal Issandal*, *töstis temma ommat silmat ülles*, *wedda enne se palcki ommast hessesse silmast*; PE1673 *ütlis sedda omma Issandal*, *töstis temma omma Silmat ülles*, *wedda enne sedda Palki omma hennese Silma seest*).

2.5. Leksikaalsed erinevused

Põhja- ja lõunaeeesti kirjakeele erinevused. Osa tähendusi väljendati eri kirjakeeltes erinevate sõnadega. Üksnes lõunaeeesti tekstides kasutati nt nimisõnu *peni*, *veli*, *koolja*, *laas*, *teng*, *õdangusöömaaeg* (põhjaeeesti tekstides vastavalt *koer*, *vend*, *surnu*, *kõrb*, *kross* ~ *drahmira*, *õhtusöömaaeg*); tegusõnu *hõikama*, *kajema*, *lähetama*, *koolma* (põhjaeeesti tekstides *kisendama* ~ *hüüdma*, *katsma* ~ *vaatma* ~ *valatama*, *läkitama*, *surema*); muutumatuid sõnu *enge*, *pea*, *esmal*, *manu*, *veeren* (põhjaeeesti tekstides *ärani* ~ *vaide* ~ *vaid*, *nobedast* ~ *varsi*, *enne* ~ *esiti*, *juurde*, *ääres*).

Osa sõnu esines enne keelereformi vaid lõunaeeestilistes tõlgetes ning võeti hiljem kasutusele ka põhjaeeestilistes. Põhjaeeesti traditsioonis tehti lõunaeeesti mõjul järgmised muudatused: alates PE1673st *üles sööma* > *ära sööma*; alates Pilistvere mustandist *ase* > *paik*, *piinama* > *vaevama*, *end halestama* > *armu heitma*; alates Pilistvere puhtandist *kuninglik riie* > *purpur*, *mõis* > *põld*³; alates Müncheni käsikirjast *maantee* > *tee*, *veduhärg* > *härg*, *vigane* > *jalutu*, *ära langema* > *ära taganema*, *kus* > *kui*, *ep* > *ei*, *mõni* > *muist*; alates Stockholmi käsikirjast *tallama* > *ära sõtkuma* ning alates PE1727st *nisa* > *rind*.

Mõned sõnad langesid vaid Rossihniusel kokku kõigi põhjaeeesti tõlgetega: *palk*, *tölner*, *naaber*, *rüpp*, *tallele panema* (vrd Gu WT jj *hirs*; Gu *jäävkemees*, WT jj *muütinik*; Gu WT jj *üsk*; Gu WT jj *hoidma*). Üksnes Gutsclaffil langes kõigi põhjaeeesti tõlgetega kokku *ligi* (vrd R *lähut*, WT jj *lähude*).

Muud erinevused. Leksikoniüksustest toimetati enim sõnu *pétra* 'kivi', *parabolē* 'tähen-damissõna', *aphistēmi* 'ära taganema', *metanoēō* 'meelt parandama' ja *metanoia* 'meeleparandus'. Sõna 'kivi' eestindati sõnadega *kivi*, *paas* ~ *pöös*, *klints*, *rahtmaa* ~ *rahkmaa* ja *kalju*; 'tähen-damissõna' sõnadega *liikpajatus*, *mõistukõne*, *mõistusõna*, *tähen-damine* ja *tähen-damissõna*; 'ära taganema' sõnadega *langema*, *tagasi astuma*, *lahkuma* ja *taganema* ning 'meelt parandama' sõnadega *pattu parandama*, *end parandama*, *end ära parandama*, *patust pööрма*, *patust käänma* ja *meelt parandama*.

Osa sõnu esines vaid ühes tõlkeversioonis. Kõige enam individuaalseid sõnu leidis Rossihniusel ja Gutsclaffil. Nii kasutas vaid Rossihnius

³ Lk 14:18 on kreeka tekstis *agros* 'põld, talu, maatükk', Lutheri saksa tõlkes *Acker*.

sõnu *parandamine* 'meeleparandus', *maauulits* 'tee', *kõige vähem sõrm* 'sõrmeots', *natt* 'pind', *külvajamees*, *takjas*, *aeg* 'tund', *uulits sest linnast* 'linnatänav', *rututama* 'tõttama', *sinu* 'oma', *needsamad* 'need', *pattu parandama* 'meelt parandama', *üles võtma* 'vastu võtma', *naerma* 'teotama', *tunnistama* 'teatama', *ilmale tooma* 'kandma', *hõikama* 'kutsuma', *palvelema* 'kutsuma', *nühkima* 'pühkima', *tänama* 'ülistama' ja *lähut* 'ligi'. Üksnes Gutslaffil esinesid aga *kavaluse päälene* 'silmakirjatseja', *jäävkemees* 'tölner', *jalguvigaline* 'jalutu', *patupealne* 'patune', *külamees* 'naaber', *sala* 'peidetud', *madalaks pidama* 'alandama', *tagasi astuma* 'ära taganema', *oplema* 'pilkama' ja *nägetsu* 'ennäe'. WTs oli küll võrreldes eelmiste lõunaesti tõlgete ja põhjaesti traditsiooniga omapäraseid sõnu, kuid neid kasutati ka kõigis järgmistes lõunaesti tõlgetes: *hirs* 'palk', *patust käänmine* 'meeleparandus', *müütnik* 'tölner', *mõistukõne* 'tähtendamissõna', *maatee* 'tee', *salaus*, *rõhkus* 'niiskus', *külaline* 'naaber', *leivaraas*, *vilitelema* 'pilkama', *tõrelema* 'sõitlema', *juhtuma*, *patust käänma* 'meelt parandama', *söönuks saama* 'köhtu täitma', *nätse* 'ennäe', *lähüde* 'lähedale'.

Redaktsioonirohkes põhjaesti traditsioonis oli vaid ühele tõlkevõrsioonile omaseid sõnu väga vähe, nt Pilistvere mustandis *salajaasi* 'saladus' ja puhtandis *end toitma* 'köhtu täitma'. Hulk omapäraseid sõnu toimetati täispiibli keelde viimasel hetkel, sest neid ei leidunud veel ka PE1738s: *meeleparandamine*, *meelt parandama*, *drahmira*, *süli*, *salalik*, *hea põlv* ja *varjul*.

3. Tõlgete lähedusastme mõõtmise katse

3.1. Analüüsitabeli koostamine

Et iseloomustada tõlgete lähedust arvuliselt, otsisime kõigepealt üles kohad, mis tõlgetes erinesid, ning kandsime need viide tabelisse, mis said sisendiks hilisemale arvutianalüüsile. Kokku tabeldasime 49 (tähe) ortograafilist, 75 häälikulist, 48 vormilist, 156 morfosüntaktilist ja 125 leksikaalset erinevust (vt näiteid tabelist 2). Selline tabeldamine võimaldab kokku viia sama funktsiooniga keelendid, mida üksnes automaattõõtlusega ei suudetaks samavõrd täpselt seostada. Näiteks oleks automaattõõtluses keeruline kokku viia sama tähendust kandvaid eritüvelisi sõnu (*piinama* ~ *vaevama*) või mitmesõnalisi verbitarindeid ja üksikvorme öeldisena

(*saab olema ~ on*). Samuti saab niiviisi võrrelda tõlgete lähedust eri tüüpi keelejoonte põhjal (nt kas tõlked on leksikaalselt lähedasemad kui morfosüntaktiliselt).

Tabel 2. Analüüsitabeli ridade lühendatud näited

Erinevuse tüüp	Sõna, mille kasutuses erinevus ilmnes	S-PE	G	WT	Ppuht	M
foneetiline	<i>mõtlema</i>	<i>o</i>	<i>õ</i>	<i>õ</i>	<i>õ</i>	<i>õ</i>
ortograafiline	<i>Laatsarus</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	<i>ts</i>
morfoloogiline	<i>usuvad</i>	<i>usuvad</i>	<i>uskvad</i>	<i>uskva</i>	<i>uskvad</i>	<i>uskvad</i>
morfosüntaktiline	<i>Essimenne ütles temmale</i>	gen + <i>vastu</i>	gen + <i>vastu</i>	all	gen + <i>vastu</i>	all
leksikaalne	'purpur'	<i>kuninglik riie</i>	<i>purpur</i>	<i>purpur</i>	<i>purpur</i>	<i>purpur</i>

Meetodi puuduseks on aga asjaolu, et tekstis esinevaid süntaktilisi erinevusi ei anna hästi sellistes tabelites analüüsida. Tabelitesse paigutasime ainult keelendid, millele leidis vastet kõigis tekstides. Meie materjalis jäi üle 81 juhtumit, kus mõnes tõlkes kasutati mingit sõna, mis teises puudus (nt *seal oli üks rikas mees ~ aga oli üks rikas mees ~ oli üks inimene*) või erines lauseehitus rohkem kui vaid ühe lauseliikme vormistuselt ega olnud seega enam kirjeldatav üksnes morfosüntaktilise erinevusena (nt *kui tema ühe krossi ära kaotab ~ kus temale üks ära kaokse*).

3.2. Arvutianalüüs

Arvutianalüüsiks koostatud tabelite analüüsil seati eesmärgiks leida igale tõlkele sarnasus teiste tõlgetega viies kategoorias (foneetiline, ortograafiline, morfoloogiline, morfosüntaktiline, leksikaalne). Oodatavaks tulemuseks oli sümmeetriline sarnasusmaatriks (tabel), kus tõlgete nimetused olid esitatud samas järjekorras nii ridades kui ka veergudes. Sarnasusmaatriksis on arvude lahtrid eristatud halli taustavärviga nii, et mida suurem on arvväärus, seda tumedam on lahtri taustavärv.

Ühe tõlkepaari sarnasusmõõt määrati protsendina järjestikku kokkulangevatest elementidest: kui ühe tõlkepaari kõik elemendid langesid

kokku, oli nende sarnasus 100%, kui ükski elementidest ei langenud kokku, oli nende sarnasus 0%.

Tulemuseks saadud viie kategooria sarnasusmaatriksi alusel moodustus koondsarnasusmaatriks (KS, vt selle põhjaeesti osa tabelist 3 ja lõuna-eesti osa tabelist 4), kus igaks (arvuliseks) elemendiks on viie maatriksi samadel positsioonidel olevate elementide aritmeetiline keskmine ja mis on väljendatav järgmise valemiga:

$$KS = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n \frac{O_{i,j} + H_{i,j} + M_{i,j} + MS_{i,j} + L_{i,j}}{5}, \text{ kus}$$

n – tõlgete arv

i – reaindeks

j – veeruindeks

Seega selgus arvutianalüüsi käigus tõlgete ühisosa suurus nii kõigi vaadeldud keelekategooriate kaupa eraldi kui ka koondarvestuses.

3.3. Tõlgete kattuvus koondarvestuses

Enne 1680ndate keelereformi valminud põhjaeesti tõlked olid keelekasutusest üsna lähedased (vt tõlkepaaride ühisosa täpset suurst tabelist 3). Kõigi enne Münchени käsikirja valminud tõlkeversioonide omavaheline kattuvus oli väga suur (74–98%). 1630.–1640. aastate tõlkekeelest kauge-neti tasapisi, näiteks Stahli käsiraamatu esmatrükiga kattus teine trükk 98%, kolmas trükk 87% ning Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirja lõplik kuju 74% ulatuses. Münchени käsikirjas langes aga kattuvus Stahli perikoobiraamatuga järsult 46%-ni. Esimene piiblikonverentsidejärgne perikoobiraamat PE1693 anti välja enamjaolt konservatiivses keeles: Stahli perikoobiraamatu neljanda trüki kattuvus Münchени käsikirjaga oli vaid 51% (Stahli esmatrükiga seevastu 81%). Hornungi osalusel välja antud PE1695 kattuvus Münchени käsikirjaga oli aga tervelt 89%. Järgmine perikoobiraamat PE1700 võttis omaks rohkem uuenduslikke jooni ning selle kattuvus Münchени käsikirjaga oli 77%. Münchени käsikirja lähimad edasiarendused olid sellega väga sarnased: 1703.–1704. aastal valminud Tartu käsikiri kattus sellega 90%, 1705. aastal valminud Stockholmi käsikiri 88% ulatuses. UT1715 jaoks toimetati keelt pisut, nii et kattuvuseks Münchени käsikirjaga jäi 81%. Edaspidigi redigeeriti keelt tasahaaval, kuni lõpuks kattus täispiibli keelekasutus Münchени käsikirja omaga 73% ulatuses.

Tabel 3. Põhjaeesti tõlgete omavahelise kattuvuse määr protsentides

Tõlge	S-PE	S-LS	PE 1654	PE 1673	Gmust	Gpuht	B	Pmust	Ppuht	M
S-PE		97	98	87	91	87	80	79	74	46
S-LS	97		95	86	89	86	80	78	74	46
PE 1654	98	95		88	91	88	81	80	75	47
PE 1673	87	86	88		85	84	88	80	76	49
Gmust	91	89	91	85		96	81	80	75	49
Gpuht	87	86	88	84	96		80	79	75	49
B	80	80	81	88	81	80		88	80	49
Pmust	79	78	80	80	80	79	88		86	50
Ppuht	74	74	75	76	75	75	80	86		56
M	46	46	47	49	49	49	49	50	56	
PE 1693	81	80	81	89	81	80	85	79	76	51
PE 1695	47	47	47	50	48	48	49	51	56	89
PE 1700	53	53	54	59	55	56	59	61	65	77
Tartu	45	45	46	48	47	47	48	51	56	90
Stock	46	46	46	49	48	49	49	50	56	88
UT 1715	46	45	46	49	48	49	49	50	55	81
PE 1721	45	44	46	48	47	48	48	49	54	80
PE 1727	43	42	43	45	45	45	45	47	52	76
PE 1729	43	42	43	46	44	45	45	47	51	74
UT 1729	42	42	43	45	44	45	45	47	51	74
PE 1735	43	42	43	46	44	45	45	47	51	74
PE 1738	43	42	43	46	45	46	46	47	51	75
P1739	42	41	42	45	44	45	44	45	50	73

PE 1693	PE 1695	PE 1700	Tartu	Stock	UT 1715	PE 1721	PE 1727	PE 1729	UT 1729	PE 1735	PE 1738	P 1739
81	47	53	45	46	46	45	43	43	42	43	43	42
80	47	53	45	46	45	44	42	42	42	42	42	41
81	47	54	46	46	46	46	43	43	43	43	43	42
89	50	59	48	49	49	48	45	46	45	46	46	45
81	48	55	47	48	48	47	45	44	44	44	45	44
80	48	56	47	49	49	48	45	45	45	45	46	45
85	49	59	48	49	49	48	45	45	45	45	46	44
79	51	61	51	50	50	49	47	47	47	47	47	45
76	56	65	56	56	55	54	52	51	51	51	51	50
51	89	77	90	88	81	80	76	74	74	74	75	73
	51	61	50	50	51	50	47	47	47	47	47	46
51		79	95	93	86	85	80	79	79	79	79	78
61	79		79	79	76	76	72	72	71	72	72	70
50	95	79		96	87	86	80	80	80	80	80	78
50	93	79	96		89	88	82	81	81	81	82	80
51	86	76	87	89		96	88	87	87	87	87	84
50	85	76	86	88	96		90	89	88	89	89	87
47	80	72	80	82	88	90		97	97	97	97	93
47	79	72	80	81	87	89	97		99	100	100	95
47	79	71	80	81	87	88	97	99		99	99	95
47	79	72	80	81	87	89	97	100	99		100	95
47	79	72	80	82	87	89	97	100	99	100		95
46	78	70	78	80	84	87	93	95	95	95	95	

Võrreldes põhjaeesti tõlgetega olid esimesed kolm lõunaeesti tõlkeversiooni üksteisest märksa sõltumatumad: Rossihniuse kirikukäsiraamatuga kattus järgmine, Gutsaffi tõlge üksnes 59%, WT 50% ja 1691. aasta kirikukäsiraamat 45% ulatuses. PE1691s on WT keelt õige pisut toimetatud, tõlgete ühisosa oli 92%. Perikoobiraamatus kasutatud keelekuju jäi püsima ka järgmistes UT lõunakeelsetes väljaannetes (vt täpsemalt tabel 4).

Tabel 4. Lõunaeesti tõlgete omavahelise kattuvuse määr protsentides

	R	Gu	WT	LE1691	LE1726	WT1727	LE1732
R		59	50	45	44	44	44
Gu	59		49	44	44	44	44
WT	50	49		92	92	93	92
LE1691	45	44	92		100	99	100
LE1726	44	44	92	100		99	100
WT1727	44	44	93	99	99		
LE1732	44	44	92	100	100	99	

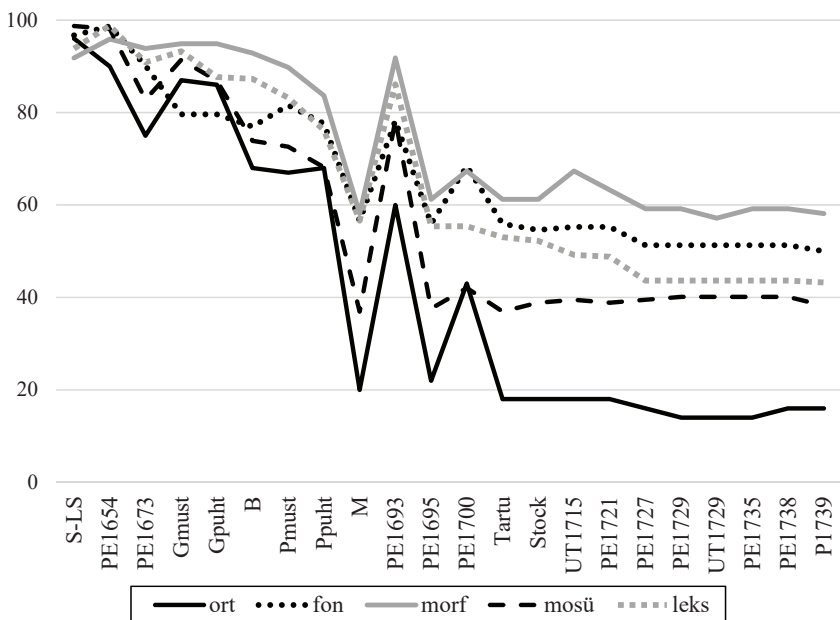
3.4. Tõlgete kattuvus kategooriate kaupa

Kui käsitleda erinevusi kategooriate kaupa, avaneb kirjakeele arengust veidi nüansirikkam pilt, sest saab vaadata, mil määral kattuvad tõlked igas kategoorias eraldi. Näiteks võrreldes kõige esimest põhjaeesti tõlget (Stahli perikoobiraamatu esmatrükki) järgmistest piibliversionidega selgus, et see sarnanes teiste tõlkevariantidega kõige enam morfoloogias. Stahli teose kattuvus ülejäänud põhjaeesti piiblivariantidega morfoloogias ulatus 96%-st perikoobiraamatu teises trükis 58%-ni täispiiblis (vt joonist 1). Kõige enam muudeti sajakonna aasta jooksul ortograafiat, mille korral kattuvus Stahli perikoobiraamatuga oli PE1654s 90% ja P1739s ainult 16%.

Väiksemaid muudatusi tehti kõigis redaktsioonides, kuid miski ei ületanud Müncheni käsikirjas toimunud murrangut. Sellele eelnenud redaktsioon, Pilistvere puhtandkäsikiri, oli veel suuresti stahlilikus keeles (morfoloogias oli kattuvus Stahli esmatrükiga 84%, foneetikas 78%, leksikas 76%, ortograafias 68%, morfosüntaksis 68%), Hornungi tõlge eemaldus Stahli keelest aga kõigis kategooriates jõuliselt (morfoloogias oli kattuvus Stahli esmatrükiga 58%, foneetikas 57%, leksikas 57%, morfosüntaksis 37%, ortograafias 20%). Järgmistest tõlgetest kasutasid

uuenduslikku keelt Hornungi osalusel välja antud PE1695 (mille kattuvus Müncheni käsikirjaga oli morfoloogias 93%, ortograafias 92%, leksikas 91%, morfosüntaksis 87%, foneetikas 84%) ning kõik redaktsioonid alates Tartu ja Stockholmi käsikirjast.

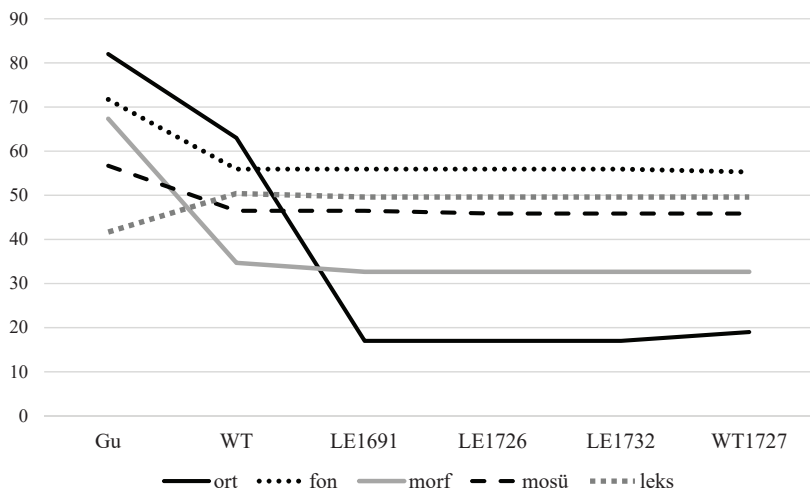
Konservatiivset keelt kasutas edasi PE1693, mis jäi peaaegu tervenisti püsima stahliliku kirjakeele juurde, uuendades siiski mõnevõrra ortograafiat (kattuvus Stahli esmatrükiga oli morfoloogias 92%, leksikas 86%, morfosüntaksis 78%, foneetikas 78%, ortograafias 60%, vrd Müncheni käsikirjaga oli kattuvus foneetikas 62%, leksikas 61%, morfoloogias 60%, morfosüntaksis 40%, ortograafias 25%). PE1700 tegi kompromissi vana ja uue keele vahel: oli küll uuendatud keelest märkimisväärselt erinev ortograafias ning vähem foneetikas (kattuvus Müncheni käsikirjaga ortograafias 57%, foneetikas 80%), kuid polnud enam kuigi sarnane konservatiivse keelega (kattuvus Stahli esmatrükiga oli ortograafias 43%, foneetikas 68%). Uuendatud keeles kirja pandud edasistes tõlkeversioonides püsis

Joonis 1. Põhjaesti tõlgete kattuvus Stahli 1638. aasta perikoobiraamatuga

suuresti samasugusena ortograafia (Müncheni käsikirja ja täispiibli kattuvus selles vallas oli 86%). Enim redigeeriti leksikat (Müncheni käsikirja ja täispiibli kattuvus oli 66%) ja morfosüntaksit (kattuvus 70%), vähem morfoloogiat (kattuvus 76%) ja foneetikat (kattuvus 76%).

Lõunaesti traditsioonis on näha (vt joonist 2), et esimene, Rossihniuse tõlge kattus järgmise, Gutsloffi tõlkega enim ortograafiliselt (omavaheline kattuvus oli 82%), samas kui esimese kahe tõlke leksikaalne ühisosa oli üsna väike (kattuvus vaid 42%). Ülejäänud kategooriates jäi Rossihniuse ja Gutsloffi kattuvus sinna vahele (foneetikas oli see 72%, morfoloogias 67%, morfosüntaksis 57%). WT erines Rossihniuse tõlkest veelgi enam, iseäranis morfoloogias (omavaheline kattuvus vaid 35%), aga ka teistes kategooriates oli kattuvus väiksemapoolne (ortograafias 63%, morfosüntaksis 57%, foneetikas 56%, leksikas 50%). WT ühisosa polnud suurem ka Gutsloffi tõlkega (nende kattuvus oli ortograafias 61%, foneetikas 50%, morfosüntaksis 50%, leksikas 48%, morfoloogias 32%). 1691. aasta perioobiraamatu ortograafias rakendati kõiki Hornungi tõlkes olnud uuendusi, nii et WT ja PE1691 omavaheliseks kattuvuseks ortograafias jäi ainult 48%, kõigis ülejäänud kategooriates oli see aga väga suur (morfosüntaksis kattusid tõlked 99%, leksikas 98%, morfoloogias 96% ja foneetikas 90% ulatuses). WTs kasutusele võetud ning LE1691s pisut toimetatud keelekuju

Joonis 2. Lõunaesti tõlgete kattuvus Rossihniuse perioobiraamatuga

jäi püsima ka järgmistes lõunaeeesti redaktsioonides. Iseäranis sarnased olid LE1691ga perikoobiraamatu järgmised trükid LE1726 ja LE1732 (mõlema kattuvus LE1691ga oli morfosüntaksis 99%, foneetikas 99%, leksikas 99%, ortograafias 98%, morfoloogias 98%), õige natuke erines nendest WT teine trükk WT1727 (kattuvus LE1691ga oli morfosüntaksis 99%, leksikas 99%, morfoloogias 98%, foneetikas 97%, ortograafias 94%).

4. Kokkuvõte

1630.–1730. aastatel tõlgitud Luuka evangeeliumi perikoobikohtade lähi-vaatlus kinnitas, et tekstide keelekasutus varieerus sajakonna aasta jooksul palju, kuigi paljud tõlkeversioonid olid väga sarnased. Osa erinevusi seostus teksti konservatiivsuse või uuenduslikkusega, osa erineva murde-taustaga, osa oli tingitud keele muutumisest. Kvantitatiivset kinnitust sai Wastse Testamendi ja Müncheni käsikirja murrangulisus.

Esimesed kolm lõunaeeesti tõlget erinesid üksteisest tugevalt. Rossihniuse, Gutsloff ja Wastse Testamendi keele ühisosa oli suurim ortograa-fias, mis sarnanes tollase põhjaeeesti kirjaviisiga võõrtähtede ja vokaali-pikendusmärgi *h* poolest. Kõige tugevamalt eristus Wastne Testament eelmistest tõlgetest morfoloogias, kus Rossihnius ja Gutsloff kasutasid mitmesuguseid põhjaeeestilike formatiividega vorme, mille Wastse Testa-ment vahetas lõunaeeestilike vastu: need olid mineviku kesksõna, mitmuse kolmanda pöörde, mitmuse nimetava ja lihtmineviku vormid. Esimestel autoritel esines teisigi keelejooni, mis olid muidu omased üksnes põhja-eeesti traditsioonile, näiteks elatiivne järeltäiend ja hulk sõnu Rossihniusel ning tähekombinatsioonid *gk* ja *dt* Gutsloffil. Esimeste lõunaeeesti tõlgete leksikaalne ühisosa oli väike, kõigis kolmes tõlkes leidis rohkesti omanäo-list sõnavara. Wastses Testamendis kasutatud keelekuju võttis enamjaolt üle ka Virginiuste 1691. aasta perikoobiraamat, mis olulise täiendusena kaotas vokaalipikendusmärgi *h* ja võõrtähed (v.a *z* üksikuis sõnades). Perikoobiraamatu keelekuju kasutati kõigis järgmistes lõunaeeesti tõlgetes.

Erinevalt varasest lõunaeeesti kirjakeelest sarnanesid esimesed põhja-eeesti tõlked üksteisega märksa enam, kuni Johann Hornungi tõlkeversioon reformis tugevalt tõlkekeelt kõigis analüüsitud aspektides, loobudes muu hulgas ortograafias võõrapärastest joontest ning võttes kasutusele *ä*-tähe, asendades foneetikas tugevad sulghäälikud nõrkadega ja morfoloogias saksapärase eitusvormi eestipärasega ning tuues sisse lõunaeeesti kirjakeele

sõnu. Hornungi tõlkes võeti kasutusele kaasaütleva käände vorm ja konstruktsioon /*saama* + *nud*-kesksõna/, hakati lõpetamata tegevust vormistama tänapäeva osasihitisele vastavalt, asuti omajat väljendama vaid alal- ja vastuvõtjat vaid alaleütleva käändega, asendati *saama*-tulevik *pidama*-tarindi või olevikuvormiga ja *saama*-passiiv impersonaalivormiga ning paljud kaassõnaühendid käändevormidega.

Varasemat traditsiooni jätkas konservatiivses keeles 1693. aasta perikoobiraamat, mis siiski uuendas ortograafiat, võttes järjekindlalt kasutusele *ä*-tähe ning kriipsutades läbi vokaalipikendusmärgi *h*. Väga huvitavat uuendatud ja konservatiivse keele hübriidi kasutas 1700. aasta perikoobiraamat, kus vokaalipikendusmärk esines üksnes kinnises silbis. PE1700 säilitas osa varasema kirikukeele jooni, samas aga võttis uuendatud keelevariandist üle muu hulgas eestipärase eitusvormi ja tänapäevasele kujule lühenenud käskiva kõneviisi vormi ning loobumise *gk*-st ja *dt*-st. Edaspidises põhjaeesti traditsioonis jäid küll üksmeelselt püsima uuendatud keele põhijooned, kuid siiski toimetati keelt aina edasi, iseäranis sõnavalikut. Tehti ka kaks olulist häälikulist muudatust: *ai* > *ae* ja *ää* > *eä* või *ea*, mis hõlmasid hulka sõnu, nt *vaine* > *vaene*, *säält* > *seält*.

Kirjandus

- Bouma, Gerlof; Evie Coussé; Trude Dijkstra; Nicoline van der Sijs 2020.** The EDGeS Diachronic Bible Corpus. – Proceedings of the 12th International Conference on Language Resources and Evaluation. Paris: ELDA, 5232–5239.
- Kaiser, Georg A. 2005.** Bibelübersetzungen als Grundlage für empirische Sprachwandeluntersuchungen. – Romanische Korpuslinguistik II: Korpora und diachrone Sprachwissenschaft. Ed. by Johannes Kabatek, Claus Pusch, Wolfgang Raible. (= ScriptOralia 130.) Tübingen: Gunther Narr Verlag, 71–83.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Kristel Ress; Kai Tafenau; Külli Habicht 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Leivo, Maeve; Ahti Lohk; Kristiina Ross; Kai Tafenau 2013.** Johannes Gutsblaffi piiblitõlge 1647–1657. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Lepajõe, Marju 2013.** Wotzu ist die tzung? Martin Lutheri keele- ja hariduskäsitusest. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Toim Katre Kaju. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 69–92.
- Lohk, Ahti; Kristiina Ross 2019.** Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 65–110. <https://dx.doi.org/10.3176/esa64.03>.
- Põldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 5, 331–352; 6, 419–429.
- Reila, Heiki 2007.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost Kristiina Ross. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.
- Ross, Kristiina 2007.** Rootsiaegsete põhjaeestikeelsete Uue Testamendi tõlkekäsikirjade osast eesti kirjakeele kujunemisloos. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost Kristiina Ross. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 545–550.
- Ross, Kristiina 2008.** Estonian Bible translations. – Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Ed. by Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main jt: Peter Lang, 235–252.
- Ross, Kristiina 2012.** Heinrich Stahli ja Johannes Gutsblaffi Uue Testamendi tõlke kõrvutus. – Methis. Toim Anne Lange, Daniele Monticelli. (= Studia humaniora Estonica 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 24–36. <http://dx.doi.org/10.7592/methis.v7i9/10.566>.
- Tafenau, Kai 2007.** Pilistvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost Kristiina Ross. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 551–555.
- Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 176–200.
- Tafenau, Kai 2011.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Allikad

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://www.eki.ee/piibel>.

Tõlked 2007 = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost Kristiina Ross. Toim Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

VAKK = Vana kirjakeele korpus. <https://vakk.ut.ee>.

A. Käsikirjalised tõlkeversioonid

B = Joachim Balecke Luuka evangeeliumi tõlge (Rahvusarhiiv, EAA.1187.2.5323).

G = Heinrich Göseken vanema Uue Testamendi tõlge (Rahvusarhiiv, EAA.1187.2.5323).

Gu = Johannes Gutsclaffi Uue Testamendi tõlge Heinrich Göseken vanema ümberkirjutusena (Rahvusarhiiv, EAA.1187.2.5323). (EPAK)

M = Müncheni käsikiri. – Tõlked 2007. (EPAK)

P = Pilstvere käsikiri. – Tõlked 2007. (EPAK)

Stock = Stockholmi käsikiri. – Tõlked 2007.

Tartu = Tartu käsikiri (Eesti Kultuurilooline Arhiiv, f 192, m 145:1 (M.A). <http://kivike.kirmus.ee>.

B. Trükitud tõlkeversioonid

LE1691 = Ewangeliumma- nink Epistli-Lu. [1691]. Riga: Johann Georg Wilcken.

LE1726 = Ewangeliumma nink Epistli-Lu. 1726. Riga: Samuel Lorentz Frölich.

LE1732 = Ewangeliumma nink Epistli-Lu. [1732]. Riga: Samuel Lorentz Frölich.

P1739 = Piibli Ramat. 1739. Tallinn: Jakob Joan Köler. (EPAK)

PE1654 = Die gewöhnliche Evangelia un[d] Episteln. 1654. Reval: Heinrich Westphal.

PE1673 = Di gewöhnliche Evangelia und Episteln. 1673. Reval: Adolph Simon.

PE1693 = Nehd põhat Evangeliumit nink Epistlit. 1693. Tal-Linnas: Christoff Brendeken.

PE1695 = Ewangeliumme ning Epistli-Loud. 1695. Riga: Johann Georg Wilcken.

PE1700 = Ewangeliummit Nink Epistlit. Tallinn: Christow Prendeken.

PE1721 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

PE1727 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid. 1727. Tallinn: Joan Köler.

PE1729 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

PE1735 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid. 1735. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

PE1738 = Eesti-Ma Rahwa Koddõ- nink Kirko-Ramat. 1738. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

R = Joachim Rossihnius. 1632. Evangelia und Episteln. Riga: Gerhard Schröder. (EPAK)

S-LS = Heinrich Stahl. 1641. Leyen Spiegel. Winter Theil. Reval: Heinrich Westphal; Stahl, Heinrich. 1649. Leyen Spiegel. Sommer-Theil. Reval: Heinrich Westphal. (VAKK)

S-PE = Heinrich Stahl. 1638. Hand- und Hauszbuch. Dritter Theil. Revall: Christoff Reusner. (EPAK)

UT1715 = Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament. 1715. Tallinn: Johan Kristow Prendeken. (VAKK)

UT1729 = Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament. 1729. Tallinn: Joan Köler.

WT1686 = Meie Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. 1686. Riga: Johann Georg Wilcken. (EPAK)

WT1727 = Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. Riga: Samuel Lorentz Frölich.

Annika Viht

Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut

Narva maantee 25, 10120 Tallinn

Eesti Keele Instituut, keeleajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

annika.viht@eki.ee

Ahti Lohk

Tallinna Tehnikaülikool, tarkvarateaduse instituut

Ehitajate tee 5, 19086 Tallinn

Eesti Keele Instituut, keeleajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

ahti.lohk@eki.ee

A quantitative approach to Estonian New Testament translations from the 1630s to the 1730s

ANNIKA VIHT, AHTI LOHK

The article compares Estonian translations of the New Testament from the 1630s to the 1730s, covering the period from the first extant publications of pericopes until the first full Bible. All existing 28 versions of the gospel of Luke were studied: 21 texts in the North Estonian (or Tallinn) standard language, and seven texts in the South Estonian (or Tartu) standard language. The 62 verses from this gospel which occurred in all 28 translations were compared in five aspects: phonetic, inflectional, morphosyntactic, lexical and orthographical. Tables registering these differences formed input for computer analysis measuring the proximity of translation pairs.

The analysis revealed that the first translations in the Tartu language differed greatly from one another in all aspects except orthography, whereas the translations in the Tallinn language can mostly be seen as a series of revisions of the same text. The standard languages were reformed significantly by the Wastne Testament (1686) in South Estonian and Johann Hornung's translation in North Estonian (written in 1687–88, and preserved as a copy from 1694 called the München manuscript). In contrast to the South Estonian standard language, the language reform was not universally accepted at first in the North Estonian standard language.

Keywords: history of written Estonian, Bible translation, quantitative analysis, language reform